

УДК 316.752(477)

А. В. КАМБУР

НОВА СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ ЯК ДЕТЕРМІНАНТА ЗМІН ЖИТТЄВИХ ПЛАНІВ ОСОБИСТОСТІ

Актуальність статті полягає у тому, що автор прослідковує вимушений процес засвоєння населенням нової та незвичної субсидіарної (на противагу комунітарній) та ліберальної (на противагу тоталітарній) ідеології, що робить акцент на свободі особистості та виключно на її власній відповідальності за свою долю і долю близьких людей і яка змінює знаки традиційних цінностей на протилежні.

У статті досліджуються зміни стратегії життя й техніки повсякденної поведінки особистості, зумовлені потребою введення в дію нових механізмів реалізації життєвих планів.

Мета статті – визначити вплив стратифікаційних процесів у суспільстві на спосіб реалізації життєвих планів особистості.

Основними завданнями дослідження є такі:

- з'ясувати особливості впливу сучасних трансформаційних процесів на механізми і форми реалізації життєвих планів особистості;*
- обґрунтувати на підставі аксіологічного підходу ціннісну основу процесу реалізації життєвих планів особистості;*
- виявити особливості нової соціальної ситуації та їх вплив на індивідуальні механізми реалізації життєвих планів.*

Об'єктом дослідження є стратифікаційні процеси у суспільстві та спосіб реалізації життєвих планів особистості.

Предметом дослідження є ціннісна основа індивідуальних механізмів реалізації життєвих планів особистості в новій соціальній ситуації.

Методи, що використовувалися у процесі написання дослідної роботи: аналіз і синтез, історичне порівняння, систематизація й узагальнення отриманих результатів.

Ключові слова: *стратифікація, біфуркація, життєві плани особистості, аксіологічний підхід, соціальна активність.*

Процес трансформації охопив усю систему соціальної організації та систему життєвих цінностей, що знаходить своє відображення у зміні способів реалізації життєвих планів особистості. У певних випадках перехід до нових можливостей, нового типу суспільних відносин вплинув на формування індивідуальної поведінкової активності.

Відомо, що певну частку вітальної активності новонароджена дитина отримує генетичним шляхом (особистістю в повному розумінні цього слова вона стає пізніше, в процесі соціалізації). Проте, ким вона стане, – залежатиме від соціального мікросередовища та її власних духовних (і частково – матеріальних) потреб, інтересів, активності й діяльності. Якби все залежало від соціального середовища, рівня життя, демократії, політичних та

економічних свобод, то в більшості сучасних капіталістичних країн не було би безпритульних і алкоголіків, наркоманів, злочинців та інших антисоціальних елементів, що перебувають на соціальному дні суспільства. Проте вони є у найблагополучніших, з позицій рівня життя, країнах світу. Звідки ж беруться люди, які ведуть примітивний (майже тваринний) спосіб існування, не хочуть працювати й брати на себе будь-яку відповідальність?

На сьогодні *бездіяльність і безвідповідальність* є серйозною соціальною проблемою українського суспільства (з цим феноменом ми стикаємось майже щодня, про що буде докладніше сказано далі). І для того, щоб успішно “лікувати” цю небезпечну соціальну хворобу, потрібно знати механізм її формування.

Більшість дослідників пов’язує названі вище феномени з тоталітарним режимом, соціальними умовами існування людини. Це важливий, однак не єдиний чинник формування людської бездіяльності і безвідповідальності. Причини цього явища значно глибші.

Останніми роками, судячи з періодичних видань, до цієї проблематики звернулося чимало дослідників. Хотілося б відзначити праці В. Артемова, Л. Бабаєвої, П. Великого, Л. Гордона, Б. Рукавішнікова, З. Калугіної, Є. Ясіна та ін. Поступово науковці розробляють концептуальні підходи, методологію та методіку вивчення способів реалізації життєвих планів особистості.

Наприклад, російською дослідницею Л. Корель у співпраці з колегами запропонована система теоретичних та емпіричних індикаторів соціального самопочуття населення як виміру соціальної адаптації (Н. Арсентьева, І. Мартинова, І. Харченко, Ю. Чистякова); феномен соціальної мімікрії розкрила українська дослідниця А. Лобанова; висвітлено соціально-психологічні, статусні та соціетальні бар’єри пристосування до ринку різних соціальних груп, побудовано типологію населення за ступенем пристосування до ринку (Ю. Чистякова, М. Шабанова, О. Шарніна). Наприклад, М. Шабанова присвятила згаданій вище проблемі цілу низку праць [5; 8; 12].

На сучасному етапі стратифікаційні процеси досліджують такі українські вчені, як: А. Домаранська, В. Дрьомін, Л. Малиш, Я. Шаповал [1; 2; 9; 13]; вплив соціальної активності на спосіб реалізації життєвих планів – Ю. Ївженко, Л. Кияшко, С. Кучин, В. Панченко та ін. [3; 4; 7; 10].

На сьогодні залишаються не з’ясованими особливості впливу сучасних біфуркаційних процесів на механізми й форми реалізації життєвих планів особистості, а саме не висвітлено аксіологічну складову як основу цього процесу.

Метою статті є висвітлення впливу стратифікаційних та біфуркаційних процесів у суспільстві на спосіб реалізації життєвих планів особистості.

З огляду на вимушені реформи соціальних інститутів та органів офіційної влади в сучасній Україні, в ціннісних орієнтирах різних типів соціальних суб’єктів посилюються внутрішні суперечності. Свого часу В. Кудрявцев наголошував, що внаслідок “невідповідності нормативних вимог реальним

умовам життя постає небезпека виникнення “подвійної моралі”, за якої звичайним стає розбіжність між словом і дією, а також виникає “тіньова нормотворчість”, тобто створення неофіційних правил поведінки, якими раніше керувалися й нині керуються певні особи (різного штибу авантюристи, пройди-світи, шахраї, карні елементи), що діють за принципом “ти – мені, я – тобі” [6, с. 45]. Цей механізм “неправової свободи” полягає в тому, що індивіди змушені дедалі частіше вступати в неправові відносини (односторонні чи двосторонні, антагоністичні чи солідаристські) з владою, правоохоронними органами, злочинними угрупованнями чи елементами. Оскільки їхні права реалізуються в умовах відсутності надійних інституційних механізмів захисту інтересів не лише слабких, а й сильних соціальних суб’єктів, то зростає свавілля, всездозволеність, безвідповідальність та безкарність влади різного рівня, а також усілякого роду злочинних угруповань тощо.

Проблема безвідповідальності породжується як об’єктивними, так і суб’єктивними причинами. У суб’єктивному плані головними причинами є недостатньо розвинуті духовні потреби та інтереси, воля й характер особистості.

Щодо чинників об’єктивного порядку соціальної пасивності та безвідповідальності людини, то найнегативнішим з них є *тоталітарний режим*. Зміцнення авторитарно-бюрократичного режиму в цій державі супроводжувалось нав’язуванням спрощених, “казармових” уявлень про добро і зло, солідарність і справедливість, свободу і гідність, про виховання молодого покоління.

На цій основі відбувалося порушення прав і обов’язків, мораль розділилася на офіційну й неофіційну, а взаємини між людьми виражалися у відносинах порядкових номерів, “безголосих речей”, як казав М. Бахтін. За таких соціальних умов людина ставала предметом використання у відповідних функціональних зв’язках, а її значення в них вимірювалось головним чином розмірами тих послуг, які від неї можна отримати. Потрапивши під натиск відчуження, люди, як зазначав Ю. Согомонов, “намагаються використати не тільки одне одного, а й самих себе задля досягнення відчужених цілей” [11, с. 230].

Тиранія і беззаконня актуалізують питання про “людську природу”, про певні психологічні властивості людини (індивідуалізм, егоїзм, страх, некомунікабельність, заздрощі тощо), які досить часто виявляються за умов тоталітарного режиму. Тоталітаризм живиться могутньою владою абстракції над людською душею. Все індивідуальне, особливо в культурі й людині, руйнується монолітною силою цієї системи. Тоталітарний режим породжує презирство до індивіда й існує за рахунок добровільного (під натиском обставин) позбавлення людиною своїх прав і свобод на користь могутній тоталітарній владі.

Сьогодні вже не таємниця, що декілька поколінь змушені були формуватися в умовах дещо своєрідної адаптації до суспільних порядків, коли вимагалися такі індивідуальні риси, як соціальна пасивність при дозволеній показовій активності, спонукання до наклепів при офіційному виправданні

цього явища потребою зміцнювати безпеку країни, підвищувати пильність за умов “ворожого оточення”. Декілька поколінь соціалізувалися під час викривальних ідеологічних кампаній, які ніколи не припинялися, і кожне наступне політичне керівництво починало свою діяльність “з викривання”, як тоді наголошували, недоліків, справжніх і надуманих, своїх попередників.

Звичайно, можна виокремити й інші ментальні риси, що вкоренилися в масовій свідомості в зазначений період, але нам у цьому разі важливо підкреслити лише ту обставину, що така цілісність суспільства, яка в багатьох випадках стримувалася ідеологічно, в період зміни ціннісних уподобань опинилася в ситуації серйозних випробувань. І багато із характеристик ментальних структур, які лише ззовні здавалися стійкими (оскільки мали ненадійну внутрішню основу), достатньо швидко стали поступатися місцем іншим настановам: корисливому самозакоханню, індивідуалізму, цинічному прагматизму.

Стан перманентного “розвінчування”, навіть висміювання політичної еліти, зумовив ситуацію, що характеризується зневірою більшості людей у будь-які політичні гасла, обіцянки, заклики. Зовнішня цілісність, монолітність, яка свого часу трималася завдяки елементарному страху, внутрішньо вже була підготовлена до крайньої індивідуалізації соціального життя її членів.

Теперішнє суспільство дедалі більше сприймається індивідами як “поле битви” за суто особисті інтереси, до того ж значною мірою деформувалися нестійкі механізми збігу інтересів різного рівня. “Аномія по-українськи” постає перед нами у формі криміналізації соціуму. Ми знаємо, що будь-яке порушення моральної та правової регуляції спричинює збільшення кількості індивідуальних злочинних поведінкових актів. Ще Е. Дюркгейм тісно пов’язував аномічний стан суспільства зі зростанням у ньому злочинності. Водночас те, що діється нині в українському суспільстві, важко вписується в прості параметри ускладнення криміногенної ситуації.

Криміналізація – це складний соціальний феномен. Ми не можемо її розуміти лише як збільшення кількості зареєстрованих злочинів та осіб, які ці злочини скоїли. Ми не можемо ізольовано розглядати всі соціальні феномени: неможливо, наприклад, відокремлювати економічні негаразди, соціальні катастрофи певних регіонів країни, зростання знедоленості багатьох підлітків та молоді під впливом криміналітету, тобто усього злочинного соціального світу. Криміналізація суспільства – це така форма аномії, коли іноді важко розрізнити соціально-позитивні та негативні дії. Неважко помітити, що злочинний соціальний світ уже не на соціальному узбіччі, – він на авансцені суспільного життя і здійснює істотний вплив на всі його сфери.

Крім того, криміналізація означає появу таких поведінкових актів, які після бурхливих 90-х рр. минулого сторіччя фіксувалися в нашій країні лише в поодиноких випадках. Ідеться про замовні вбивства, кримінальні вибухи, захоплення заручників, відвертий терор проти тих представників влади, які не погоджуються жити за законами злочинного соціального сві-

ту. На поведінковому рівні зазначений вище процес виражається у прискореній підготовці резерву злочинного світу, що пов'язаний із дедалі більшим залученням до антисоціальних дій молоді, підлітків, зведенням нанівець можливостей суспільства в позитивній соціалізації.

Своєрідний аномічний стан впливає й на духовну сферу. Це можна пов'язати зі зростанням нігілізму щодо права, механізмів його функціонування. Право як цінність, регулятор поведінки дедалі більше замінюється анархічним свавіллям та втрачає свою привабливість і соціально-регулятивний статус.

Зміну ціннісних орієнтирів особистості в досліджуваній період, що впливають на вибір та реалізацію життєвих практик, можна запропонувати у вигляді такої схеми:

<i>Радянська доба</i>	<i>Сучасність</i>
Подвійна мораль	Подвійна мораль іншого гатунку
Правова несвобода	Неправова свобода
Ідеологічна заангажованість	Вседозволеність
Соціальна активність	Безвідповідальність
Колективізм	Індивідуалізм

Слід зазначити про негативність впливу на індивідуальну (а врешті-решт – і на суспільну) мораль непослідовності у мисленні та практичній діяльності людини, відсутності у неї чіткої світоглядної та життєво-ціннісної позиції. Тут ідеться й про плинність характеру, відчуття страху (втратити роботу, не отримати вчасно зарплату, побачити чергове підвищення цін на товари першої потреби тощо). Поряд з ними стоять навіюваність, схильність до впливу з боку інших, підлабузництво, заздрість, невміння відстояти свою позицію, байдужість, егоїзм, завищена самооцінка себе як особистості тощо.

Наявність названих та інших негативних індивідуальних якостей у людини, більшість з яких має соціально набутий характер, іноді зводить нанівець зусилля тих, хто за характером своєї діяльності причетний до освіти й виховання, і в своїй сукупності (за відповідних об'єктивних умов) сприяє формуванню таких негативних якостей індивіда, як недбальство, безвідповідальність, недисциплінованість, моральна ненадійність. На жаль, останнім часом ми дедалі частіше зустрічаємо людей, яким притаманні саме такі риси.

Тому активна життєтворча діяльність є засобом реалізації свободи вибору і відповідальності, діяльності індивіда в суспільстві. Однак перехід до нових можливостей, до нового типу суспільних відносин можна вважати лише початком, умовою пристосування до індивідуальної поведінкової активності. Існує значна група життєво індіферентних людей, які сподіваються на опіку з боку держави й суспільства. Серед них є не тільки люди похилого віку, а досить багато тих, які ще цілком працездатні.

Висновки. Глибокі зміни, які охопили широкий спектр соціальних чинників, вимагаючи зміни стратегії життя й техніки повсякденної поведін-

ки, зумовили потребу введення в дію нових механізмів реалізації життєвих планів особистості. Для багатьох це завдання виявилось занадто складним.

Суспільні зміни, впливаючи на соціальну ситуацію, породжують процес ціннісного відчуження, який виникає внаслідок усвідомлення особистістю невідповідності офіційно задекларованих цінностей реальним ціннісним орієнтирам. Внаслідок цього відбувається порушення усталених механізмів реалізації життєвих планів особистостей, різні групи людей вимушені звернутися до стратегії заміщення цінностей, які втратили свою функціональність, іншими ціннісними зразками, які більшою мірою відповідають новим соціальним умовам. Отже, в перехідних умовах механізм індивідуальної ціннісної системи має циклічний характер, сегментами якого є: 1) збереження попередньої ціннісної системи суб'єкта; 2) розлад індивідуальної ціннісної системи; 3) криза індивідуальної ціннісної системи; 4) розвиток – збагачення внутрішнього змісту ціннісних орієнтирів.

Процес трансформації охопив усю систему соціальної організації та систему життєвих цінностей, що знаходить своє відображення в індивідуальній свідомості особистості. У певних випадках перехід до нових можливостей, нового типу суспільних відносин вплинув на формування індивідуальної поведінкової активності.

На жаль, близько третини мешканців України залишаються життєво індиферентними, вони сподіваються на опіку з боку держави й суспільства.

Список використаної літератури

1. Домаранська А. Соціокультурний вимір соціальної стратифікації українського суспільства / А. Домаранська // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2015. – № 2. – С. 52–69.
2. Дрьомін В. Криміногенність соціальної стратифікації: “нові” маргінали у структурі організованої злочинності / В. Дрьомін, Ю. Стрелковська // Право України. – 2013. – № 3–4. – С. 405–413.
3. Ївженко Ю. В. Роль громадських організацій молоді щодо формування соціальної активності студентів / Ю. В. Ївженко // Нові технології навчання. – 2012. – № 72. – С. 72–80.
4. Кияшко Л. О. Психологічна готовність молоді до громадянської активності в умовах соціально-політичних реформ / Л. Кияшко, М. Бородчак // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – № 4. – С. 62–66.
5. Корель Л. В. Социология адаптаций: вопросы теории, методологии и методики / Л. Корель // ИЭОПП СОРАН. – Новосибирск : Наука, 2005. – 423 с.
6. Кудрявцев В. Н. Механизмы социальной деформации / В. Кудрявцев // Вопросы философии. – 1989. – № 11. – С. 44–50.
7. Кучин С. П. Економіко-статистичний огляд економічної активності населення у соціально-культурному середовищі України / С. Кучин, О. Коваль // Економіка та держава. – 2012. – № 7. – С. 50–53.
8. Лобанова А. С. Феномен соціальної мімікрії / А. Лобанова. – Київ : Ін-т соціології НАН України, 2004. – 300 с.
9. Малиш Л. Виміри стратифікації українців за рівнем добробуту / Л. Малиш // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2014. – № 4. – С. 94–112.
10. Панченко В. М. Психокорекційна програма підвищення ефективності використання активних копінг-стратегій як чинників соціальної зрілості студентів-

випускників / В. Панченко // Практична психологія та соціальна робота. – 2012. – № 10. – С. 22–31.

11. Согомонов Ю. В. Моральное отчуждение: грани малоизученной проблемы / Ю. Согомонов // Освобождение духа. – Москва : Политиздат, 1991. – С. 226–254.

12. Шабанова М. А. “Неправовая свобода” и самозащитное поведение населения / М. Шабанова // Регион: экономика и социология. – 2000. – № 1. – С. 114–129.

13. Шаповал Я. К. Вплив глобалізаційних процесів на економічну стратифікацію населення України / Я. Шаповал // Формування ринкових відносин в Україні. – 2014. – № 5. – С. 205–210.

Стаття надійшла до редакції 01.12.2015.

Камбур А. В. Новая социальная ситуация как детерминанта изменений жизненных планов личности

Актуальность статьи заключается в том, что автор исследует вынужденный процесс усвоения населением новой и необычной субсидиарной (в противоположность коммунитарной) и либеральной (в противоположность тоталитарной) идеологии, делающей акцент на свободе личности и исключительно на ее собственной ответственности за свою судьбу и судьбу близких людей и меняющей знаки традиционных ценностей на противоположные.

В статье исследуются изменения стратегии жизни и техники повседневного поведения личности, обусловленные необходимостью введения в действие новых механизмов реализации жизненных планов.

Цель статьи – определить влияние стратификационных бифуркационных процессов в обществе на способ реализации жизненных планов личности.

Основные задачи исследования:

– *выяснить особенности влияния современных трансформационных процессов на механизмы и формы реализации жизненных планов личности;*

– *обосновать на основании аксиологического подхода ценностную основу процесса реализации жизненных планов личности;*

– *выявить особенности новой социальной ситуации и их влияние на индивидуальные механизмы реализации жизненных планов.*

Объект исследования – стратификационные процессы в обществе и способ реализации жизненных планов личности.

Предмет исследования – ценностная основа индивидуальных механизмов реализации жизненных планов личности в новой социальной ситуации.

Методы, используемые в процессе написания исследовательской работы: анализ и синтез, историческое сравнение, систематизация и обобщение полученных результатов.

Ключевые слова: *стратификация, бифуркация, жизненные планы личности, аксиологический подход, социальная активность.*

Kambur A. New Social Situation as the Determinant of Personality's Plans for Living

The topicality of the article is that the author highlights the forced process of the population assimilation of a new subsidiary (opposite to communitarian) and liberal (opposite to totalitarian) ideology that emphasizes personality's freedom and only on his/her responsibility for his/her destiny and destiny of his/her agnate people, that changes the signs of traditional values into the opposite ones.

The article investigates changes in the strategy of life and techniques of everyday behavior, conditioned by the necessity to put in to action new mechanisms that realize plans for living.

The objective of the article is to define the influence of stratification processes in the society on the personality's plans for living realization.

The main tasks of the investigation are:

- to find out the influence of modern transformational processes on the mechanisms and forms that realize personality's plans for living;*
- on the basis of axiological approach to ground the value of personality's plans for living realization;*
- to define some peculiarities of the new social situation and their influence on individual realization of plans for living.*

Stratification processes in the society and the way to realize personality's plans for living are the object of the article.

The object of the investigation is the value basis of individual mechanisms to realize personality's plans for living in a new social situation.

Methods used in the investigation are scientific analysis and synthesis, historical comparison, systematization and generalization of the acquired results.

Profound changes that involve a wide spectre of social factors demanding to change strategy of life and techniques of everyday behavior, have conditioned necessity of implementation of plans for living realization. For many of people this task turned to be too complicated.

Making influence on social situation, social changes generate the process of value alienation. It arises when a personality realizes discrepancy between officially declared values and real value orientations. As a result, there is a breach of the common mechanisms that realize personality's plans for living. Different groups of people are forced to appeal to substitution of values that have lost their functionality to other value patterns that are more suitable for the new social conditions. Thus the mechanism of individual value system has a cyclic character. Its segments are: 1) preservation of the previous value system by a person; 2) disorder of individual value system; 3) the individual value system crisis; 4) development is the inner meaning enrichment of value orientations.

The peculiarities of influence of modern bifurcation processes on the mechanisms and forms of personality's plans for living realization remain undiscovered today, i. e. axiologic, value component and the basis on this process stays not highlighted.

Key words: *system of the value priorities, value approach, social conditions, value orientations, adaptation mechanisms, society of transitive type.*